

Wstęp

1 września 1939 r. nazistowskie Niemcy napadły na Polskę. Rozpoczęła się II wojna światowa. Ogromną rolę w tej tragedii odegrał tajny protokół dodatkowy do sowiecko-niemieckiego paktu o nieagresji z 23 sierpnia 1939 r., znanego jako pakt Ribbentrop–Mołotow. Na mocy tego porozumienia, zawartego na Kremlu, ZSRS stawał się sojusznikiem hitlerowskich Niemiec. Strony poczyniły ustalenia dotyczące podziału krajów i narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Jako pierwsza ofiarą sojuszników padła Polska. 17 września 1939 r. wojska ZSRS naruszyły polskie granice państwowe, łamiąc tym samym sowiecko-polski pakt o nieagresji z 1932 r.

Głównym rezultatem obu tych napaści stał się podział terytorialny II Rzeczypospolitej między Związek Sowiecki i III Rzeszę. Tym samym zdezaktualizowały się katastrofalne dla Białorusinów warunki traktatu ryskiego (1921 r.). Porozumienie to niegdyś podzieliło kraj między ZSRS i Polskę i przekreśliło nadzieje na powstanie niepodległego państwa białoruskiego. Zjednoczenie narodu białoruskiego nastąpiło jednak w ramach totalitarnego imperium sowieckiego, którego dramatycznym symbolem dla Białorusinów na zawsze pozostała bezimienna groby w Kuropatach.

Niejednoznaczność tych wydarzeń, a także brak możliwości prowadzenia niezależnych badań historycznych w BSRS oraz prosowiecka polityka historyczna w Republice Białorusi po 1995 r. utrudniły proces badań naukowych nad rolą września 1939 r. w historii Białorusinów. Wydarzenia polityczne z ostatnich lat oraz pogorszenie stosunków polsko-białoruskich na szczeblu państwowym spowodowały, że to zadanie wciąż pozostaje aktualne.

Właśnie w tym kontekście należy rozpatrywać ogłoszenie w Białorusi 17 września Dniem Jedności Narodowej. Prezydent podpisał stosowny dekret na początku czerwca 2021 r., a towarzyszyły temu ideologiczne wydarzenia z udziałem „nadwornych historyków” z Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi, a także uniwersytetów w Brześciu i Grodnie¹. Dominowała przy tym antypolska retoryka, szczegółowo wyliczano grzechy II Rzeczypospolitej,

¹ Zob. пр. *Дзень, які нам варта адзначаць. Што значыць для беларусаў дата 17 верасня і чаму пра гэта трэба памятаць і ведаць. Круглы стол „Звязда”*, 21.06.2021, online: <https://zviazda.by/>

w której Białorusini faktycznie często czuli się obywatelami drugiej kategorii. Jednocześnie świadomie przemilczano totalitarny charakter państwa sowieckiego i zbrodnie reżimu stalinowskiego, sojusz Stalina i Hitlera sprzyjający wybuchowi II wojny światowej, a także sowiecką politykę masowych represji, której ofiarami od jesieni 1939 r. do czerwca 1941 r. stały się setki tysięcy mieszkańców ziem przyłączonych do ZSRS.

Niniejszy zbiór jest próbą dokumentalnego badania, w ramach którego zarówno o tym wydarzeniu, jak i jego konsekwencjach dla mieszkańców Białorusi Zachodniej / północno-zachodnich województw II Rzeczypospolitej zaświadczą źródła historyczne. Dokonując wyboru, autor tego zbioru dążył do zaprezentowania dokumentów odzwierciedlających przemianę, które bezpośrednio dotknęły ludność terytoriów przyłączonych do ZSRS/BSRS i wpłynęły na jej los wraz z nastaniem „pierwszych Sowietów”, a także jej stosunek do nowej władzy.

Czym różni się ten zbiór od innych analogicznych opracowań białoruskich i polskich? Spośród białoruskich zbiorów dokumentów warto przywołać: *Беларуская нацыя: уз’яднанне. Верасень 1939 г. – чэрвень 1941 г.* (Naród białoruski: zjednoczenie. Wrzesień 1939 r. – czerwiec 1941 r.), opr. U.F. Ładysieiu, Minsk 2004; *Гродненшчына на кануне і в годы Вялікай Отчэчэскай вайны (1939–1945)* (Grodzieńszczyzna w przeddzień i w latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (1939–1945)), opr. G.A. Androsienko i in., Grodno 2005; *Воссоединение: к 75-летию воссоединения Западной Беларуси с БССР* (Ponowne zjednoczenie. 75. rocznica zjednoczenia Białorusi Zachodniej z ZSRS), opr. J.F. Anisienko i in., Grodno 2014 i inne. W skład tych zbiorów weszły dokumenty sowieckich i partyjnych organów władzy, które w istocie stanowią jedynie publiczną deklarację ich zamiarów i ilustrują raczej mentalność sowieckich urzędników niżli ówczesne realia.

Wspomniane opracowania wpisują się w dyskurs ideologii sowieckiej i jej narrację na temat przyczyn oraz wybuchu II wojny światowej. Dyskurs ten rozciąca nieco dokumenty dotyczące deportacji i represji, prezentujące pewne ciemne strony polityki „pierwszych Sowietów”, co jednak nie przekreśla ogólnej tryumfalistyczno-patetycznej tonacji w opisie tych wydarzeń.

Specjaliści i redaktorzy tych zbiorów zwykle występowali w roli „obiektywnego badacza”, który za pomocą dokumentów archiwalnych tworzy prawdziwy obraz przeszłości. W większości podobnych opracowań brakowało aparatu krytycznego i uwag autora wyboru i redaktora. W pewnym sensie tego typu opracowania cofają nas do epoki pozytywizmu i przywołują na myśl niedługojsze wskazówki profesora uniwersytetu berlińskiego Leopolda von Ranke (1795–1886).

be/news/20210618/1624026809-dzen-yaki-nam-varta-adznachac-shto-znachyc-dlya-belarusau-data-17-verasnyaj; dostęp: 27.06.2022.

Niedoświadczony czytelnik w zetknięciu z opublikowanym dokumentem faktycznie może niekiedy dostąpić euforii obcowania z „najprawdziwszą prawdą”. Każdy dokument stanowi jednak rezultat działalności człowieka i wymaga krytycznej analizy. Ta z kolei powinna bazować na dążeniu historyka do zrozumienia motywów, jakimi kierował się autor dokumentu, ponieważ w większości przypadków nie przyświecał mu cel zachowania obiektywizmu. Znacznie częściej orientował się on na polityczne i inne priorytety potencjalnego czytelnika. Jeśli nawet usiłował zachować obiektywizm, to zwykle nie dysponował wyczerpującą wiedzą na temat danego wydarzenia lub osoby.

Na większą uwagę zasługują zbiory dokumentów przygotowane przez polskich historyków samodzielnie lub we współpracy z badaczami białoruskimi, na przykład: *Zachodnia Białoruś. 17 IX 1939–22 VI 1941*, t. 1, *Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939*, kom. red. W. Adamuszko i in., Warszawa 1998; t. 2, *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej. 1940–1941*, kom. red. W. Adamuszko i in., Warszawa 2001 i inne. Zwykle charakteryzuje je wysoki poziom opracowania archeograficznego i interpretacji naukowej. Opublikowane dokumenty zostały opatrzone licznymi komentarzami i przypisami, które sytuują je w społeczno-politycznym kontekście epoki i przekształcają w fakty historyczne. W zbiorach tych jednak dominuje polskocentryczny dyskurs, w którym zabrakło miejsca na gruntowną analizę stosunku innych narodów do wojenno-politycznych przemian jesieni 1939 r. i ich konsekwencji.

Niniejszy zbiór składa się ze 125 dokumentów pochodzących głównie z Narodowego Archiwum Republiki Białorusi i Państwowego Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego. Większość z nich ukazuje się po raz pierwszy. Wykorzystane zostały także materiały z gazet „Zwiazda” i „Prawda”.

Jak już wspomniano, celem autora tego zbioru było znalezienie i wybranie dokumentów, które pozwalają zrozumieć stosunek różnych grup społecznych i narodowych ludności Białorusi Zachodniej / północno-wschodnich województw II Rzeczypospolitej do zmian politycznych, a także ich nastawienie wobec reform społeczno-ekonomicznych i kulturowych za „pierwszych Sowietów”.

Autorami większości dokumentów znajdujących się w tym zbiorze są sowieccy i komunistyczni urzędnicy, a także oficerowie NKWD BSRS, którzy napisali je w celu przedłożenia ich swoim zwierzchnikom. Odbierali oni rzeczywistość z punktu widzenia ideologii komunistycznej w interpretacji stalinowskiej, a także zgodnie z zadaniami wyznaczonymi przez przełożonych. Właśnie dlatego przybierające na sile od końca jesieni 1939 r. przypadki krytycznego lub negatywnego stosunku do nowej władzy postrzegają oni zwykle w kategoriach przejawów „antysowietyzmu i kontrrewolucji”. W skład zbioru weszły także skargi i wnioski miejscowej ludności, wstrząśniętej i oburzonej represjami NKWD, kłamstwami sowieckich gazet, zachowaniem partyjnych

i sowieckich kierowników, którzy często wykorzystywali stanowisko służbowe dla własnych korzyści materialnych i innych. Te dokumenty również wymagały aparatu krytycznego.

Praca nad tym zbiorem, wymagająca kwerendy wielu dokumentów archiwalnych, a także konsultacji z innymi historykami i archiwistami, prowadzi do wniosku, że sowieckiej agresji na Polskę we wrześniu 1939 r. nie należy postrzegać wyłącznie jako inwazji Armii Czerwonej w celu dotrzymania umowy zawartej przez Stalina i Hitlera. To również inwazja „kodeksu rewolucyjnego” i „kultury proletariackiej”, które faktycznie obracały w perzynę dotychczasowe prawo i kulturę, a także inwazja obyczajów i tradycji społeczeństwa przedkładającego supremację komunizmu nad ogólnoludzkie wartości. Dokumenty te pokazują także, że polityka sowiecka miała charakter represyjny we wszystkich sferach życia i opierała się na przemocy.

Zgromadzone w tym zbiorze dokumenty oczywiście nie wyczerpują w całości niezwykle złożonego obrazu rzeczywistości okresu „pierwszych Sowietów”. Świadczą jednak o represjach nie tylko w wymiarze fizycznym, ale też w sferze sumienia i wiary. Wyłania się z nich obraz zniewolonego narodu, który dość szybko uświadomił sobie, jak nieludzka jest nowa władza. Ten obraz pozostaje zresztą całkowicie spójny z ustnymi przekazami historii „pierwszych Sowietów”². W odróżnieniu od ustnych wspomnień, którymi dzielili się przedstawiciele pokolenia lat 20. i 30., dokumenty archiwalne świadczą także o szerokim społecznym sprzeciwie wobec prześladowań.

Problematyka zaprezentowanych dokumentów jest dość szeroka. Dotyczą one zarówno tragicznych wydarzeń początku II wojny światowej (numery 1–10 i in.), jak i organizacji i przeprowadzenia wyborów do Zgromadzenia Ludowego Białorusi Zachodniej w październiku 1939 r. (nr 11, 12, 17, 18 i in.) i do organów władzy sowieckiej (nr 57, 105 i in.), stosunku miejscowej ludności do władzy sowieckiej i nowych porządków (nr 34, 37, 92, 95 i in.), a także samowoli i przemocy ze strony jej przedstawicieli (nr 80, 88, 90 i in.); losu uchodźców z terytoriów, które znalazły się pod okupacją niemiecką (nr 22, 25, 26 i in.); utworzenia kołchozów (nr 52, 86 i in.); sowietyzacji systemu edukacji (nr 106 i in.), ograniczeń życia religijnego (nr 87 i in.), masowych represji i deportacji miejscowej ludności (nr 46–50, 77 i in.); sytuacji społecznej poszczególnych powiatów obwodu białostockiego (nr 33 i in.), a także ustalenia przebiegu granicy między BSRS i USRS (nr 24), próby uwolnienia z więzienia NKWD znanego działacza ruchu białoruskiego Alaksandra Ułasowa, podejmowane przez Jankę Kupałę, Jakuba Kołasa i Zmitraka Biadulę (nr 70) i in.

² Zob.: *Za pierwszych Sowietów. Pogranicze polsko-białoruskie w latach 1939–1941 w relacjach ustnych mieszkańców Białorusi*, pod red. A. Smalianczuka, wyb. W. Iwanowa, tłum. M. Łuksza, Warszawa 2021.

Opublikowany został także fragment sprawozdania białoruskich archeologów na temat wyników prac wykopaliskowych w miejscu masowych egzekucji na uroczysku Kuropaty pod Mińskiem, przeprowadzonych w latach 1997–1998 (nr 125). Raport ten dowodzi, że za „pierwszych Sowietów” w Kuropatach rozstrzeliwano mieszkańców Białorusi Zachodniej.

NOTA EDYTORSKA

Publikacja powstała w ramach projektu Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia (obecnie Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego) *Ziemia północno-wschodnie II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941. Władza i społeczeństwo*, którego koordynatorem jest dr Maciej Wyrwa. W ramach projektu wydano w Białorusi zbiór dokumentów pt. «Вызвалення» і занявольныя. Польшка-беларускае памежжа 1939–1941 гг. у дакументах беларускіх архіваў³. W niniejszej publikacji pominięto część dokumentów, które znalazły się w tomie, a były wielokrotnie publikowane w języku polskim – wyjątek stanowią dokumenty niezbędne dla zachowania ciągłości narracji historycznej. Wydanie polskie wzbogacono o szereg komentarzy i przypisów, tak by ułatwić lekturę polskiemu czytelnikowi.

Dokumenty zostały ułożone w porządku chronologicznym z zachowaniem oryginalnej pisowni. Poprawiono jedynie oczywiste błędy ortograficzne i składniowe, błędy drukarskie lub literówki. Większość skrótów i skrótowców rozwinęto w *Wykazie skrótów*. W miejscach, gdzie tekst z powodu użytych w oryginale skrótów mógł być dla czytelnika niezrozumiały, rozwinęto te skróty w nawiasach kwadratowych. Również w nawiasach kwadratowych zamieszczono komentarze odredakcyjne. Dokumenty źródłowe zostały przetłumaczone z języków rosyjskiego i białoruskiego, stąd mogą występować różnice w zapisie nazwisk i nazw miejscowości między tekstami źródłowymi a aparatem uzupełniającym. W przypadku obszernych dokumentów poruszających wiele różnych wątków, do publikacji wybrano fragmenty związane z głównym tematem badania. Opuszczone fragmenty tekstów ujęto w nawiasy kwadratowe z krótką charakterystyką opuszczonego fragmentu.

Podczas publikacji dokumentów użyto następujących oznaczeń literowych:

^a...^a – tak w tekście;

^b...^b – uwaga odrębna;

^c...^c – odrębna poprawka w tekście, dopisek albo fragment tekstu dopisany odrębnie;

^d...^d – podkreślenie odrębne;

³ «Вызвалення» і занявольныя. Польшка-беларускае памежжа 1939–1941 гг. у дакументах беларускіх архіваў, red. A. Смалянчук, Мінск 2021.

^{e...e} – odręczne podkreślenie na marginesie dokumentu lub inne wyróżnienie fragmentu;

^{f...f} – własnoręczny podpis;

^{g...g} – własnoręczny podpis nieznanego autorstwa;

^{h...h} – przekreślenie;

^{i...i} – tekst nieczytelny, odczytanie niedokładne.

Podstawowy komentarz tekstualny został wprowadzony bezpośrednio na stronach. Obejmuje on uwagi archeograficzne, doprecyzowanie faktów historycznych, charakterystykę niektórych wydarzeń, osób, instytucji, organizacji społecznych, periodyków, różnice w pisowni nazwisk lub obliczeniach, brak załączników i in.

W celu doprecyzowania informacji o osobach, które padły ofiarą represji, wykorzystano bazy danych Międzynarodowego Stowarzyszenia Historyczno-Oświatowego, Dobroczyńnego i Obrony Praw Człowieka „Memorial”: „Otwarta Lista” (<https://ru.openlist.wiki>), „Ofiary terroru politycznego w ZSRS” (<https://lists.memo.ru/index.htm>), a także „Indeks Represjonowanych” (<https://indeksrepresjonowanych.pl>). Jako źródło informacji na temat funkcjonariuszy NKWD posłużyła baza danych „Skład osobowy organów bezpieczeństwa państwowego ZSRS. 1935–1939” (<https://nkvd.memo.ru>), a na temat właścicieli ziemskich z Białorusi Zachodniej / północno-wschodnich województw Polski – zasoby stron internetowych: „Europa w rodzinie. Ziemiaństwo polskie w XX wieku” (<http://ziemianie.pamiec.pl/pl/majatki/wi.html#wi>) i „Pełna lista majątków kresowych, adresy właścicieli domów Wilna i ich ówczesnych właścicieli” (<https://jaroslawrokicki.com/majatki-kresowe-adresy-wlascicieli-domow-w-wilnie/>).

Nagłówki dokumentów pochodzą od redakcji. W przypadku dokumentów niedatowanych data została ustalona w przybliżeniu na podstawie treści dokumentu i innych źródeł. Pieczęcie z nadrukiem „Tajne” i „Ścisłe tajne” znajdowały się po prawej stronie nad tekstem dokumentu. Każdy dokument opatrzony został opisem zawierającym: nazwę archiwum, numer zespołu, katalogu, sprawy i kart, a także informację, czy jest to oryginał, czy kopia. W indeksie nazwisk pozycje pochodzące z dokumentów podane są zwykłym tekstem w pisowni oryginalnej, a wprowadzone przez redaktora zbioru – kursywą.

Chciałbym serdecznie podziękować pracownikom Narodowego Archiwum Republiki Białorusi i Państwowego Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego, a także historykom: Anatołowi Wialikiemu (Mińsk), Piotrowi Cichorackiemu (Wrocław), Aleksandrowi Kraucewiczowi (Grodno), Siarhiejowi Tokciowi (Grodno), Andrejowi Waszkiewiczowi (Grodno) za pomoc w wyborze źródeł, a także konsultacje i cenne uwagi.

Aleksander Smalianczuk